

ОӘЖ 02.11.91

Адаева Гүлнар Аманбекқызы

философия ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
e-mail: kumaen@mail.ru

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ АДАМ МӘСЕЛЕСІ: ҰҒЫМДАР МЕН ТҮСІНІКТЕР

Мақалада қазақ дәстүрлі дүниетанымындағы адам мәселесінің өзіндік ерекшеліктері ақын-жыраулар шығармашылығына талдау жасау негізінде зерделенген. Қазақ философиялық ой-санасындағы негізгі антропологиялық ұғымдардың семантикасы ашылып көрсетілген. Осы мақсатпен Абай және қазіргі көрнекті қазақ ойшылдарының еңбектеріне талдау жасалған.

Түйін сөздер: семантика, адам, кісі, текті, тектілік, адамшылық, кісілік, пенде, пендешілік.

В статье на основе анализа наследия акынов и жырау осмыслены специфические черты проблемы человека в традиционном мировоззрении казахского народа. Анализ трудов Абая и известных современных мыслителей Казахстана позволил раскрыть семантику основных антропологических понятий казахской философской мысли.

Ключевые слова: семантика, человек, личность, благородный, человечность, благородство, «пенде».

In the article, on the basis of the analysis of the akyns' and zhyraus' heritage, specific features of the human problem in the traditional outlook of the Kazakh people are considered. Analysis of Abai's and well-known modern thinkers' works of Kazakhstan allowed to reveal the semantics of the basic anthropological concepts of Kazakh philosophical thought.

Keywords: semantics, man, person, personality, good, bad, noble, morality, «pende».

Дүниетанымның өзі тұтас дүние және ондағы адамның орны болғандықтан, барлық ұғымдары мен түсініктері адамға қатысты болып шығады. Біз бұл мақалада, қазақ дүниетанымындағы тұлғалықты, даралықты сипаттайтын негізгі антропологиялық ұғымдар мен түсініктерге талдау жасауды мақсат қойып отырмыз.

Ақын-жыраулар философиясының айтылу формасы туралы О. Сегізбаев былай дейді: «Қазақ ақындарының ойын айту формасы бар заманда кейінгі ұрпақтарға көп қайталап есте сақтау арқылы берілген, аяқталған өлең мәтіні сипатын алды. Бірақ олардың өлең шығармашылығы классикалық мағынасындағы поэзияға сай келмейді және образдық ойлаудың европалық стилінің авторларына тән шығармашылық әдісіне жатпайды. Қазақ ақындарының поэзиясында образдан көрі ой басымырақ, және бұл ой кейде образдық параллельге жүгірмей айтылды, көбінесе, мысалы, Бұхар жырау мен Шал ақындағыдай, ойды ұғым түрінде тұжырымдауға ұмтылу басым» [1]. Қазақ ақындық философиясы дүние, заман (және заман ұғымының уақытқа карағанда кеңірек, тереңірек екенін ескерейік), қасиет, қымбат, арзан, кісі, тектілік, жақсы, жаман, ар, ару, арыс және т. б. таза қазақы ұғымдармен өрнектеліп отырды. Сондықтан да, ақын-жыраулар философиясын дәстүрлі қазақ философиясы деп батыл айтуға болады.

Көптеген ғылыми әдебиетте, әсіресе Батыс зерттеушілері тарапынан қауымдық пен даралықты бір-біріне қарсы қойып, «қазақ қоғамы – рулық қоғам, сондықтан онда даралық

белгілер басылынып тасталған» деген пікірлер жиі айтылады. Біздің ойымызша, қауымдасу мен индивидуалдық бір-біріне қарсы емес. Индивидуалдық ұжым ішінде де қалыптаса алады. Батыс қуатты техникалық өркениетті қалыптастырса, шығыс елдерінде адамның рухани мәдениетін жетілдіруге көп көңіл бөлінген. Жеке-даралық адамдықтың қалыптасуында материалдық өндірістен гөрі рухани факторлардың рөлі айрықша болып табылады. Қазақ халқының рухани құндылықтарын қалыптастыруда жыраулық ерекше орын алады. Тұлғаның басты қасиеттеріне еркіндік, таңдау, жауапкершілік жататын болса, ақын жыраулар өздері айтқандай «топ бастаған, топ алдында сөз бастаған, жау қайтарған», өз елі мен жері үшін құрбандыққа дайын тұлға. Оған сана мен ерік дербестігі тән. Ол өзіне жауапкершілікті де ала алады. Міне осы қасиеттердің бәрі қазақтың ақын қыздарына да тән қасиет. Қазақтың өзі мойындағандай, қол бастаудан, ел бастаудан да қиын, шаршы топ алдында сөз бастау жауапкершілігін қазақтың ақын қыздары ер азаматтармен бірдей мойнына ала алған.

Қазақ философиясы ақын-жыраулық, шешендік сөздер, түрінде көрінетін болса, осы сөз өнерінің өзі тұлғалық еркіндік пен белсенділік көрінісі болып табылады. Ақын «Мен» деп тұлғалық даралығын паш етеді. Және ер ақындар өз басының құндылығын, дербестігін топ бастаған, шаршы топ алдында сөз бастаған, ару сүйген, жау қайтарған ерлігі түрінде жырласа, қыз ақындар өзінің елінің

еркесі екенін, жолының кез келген ерден үлкендігін, өзін ешкімнің мырзасынан төмен саналмайтынын, білім, ақыл, өнер жағынан өзіне ешкім тең келмейтінін, қандай ердің болса да құтын қашыратындығын өлеңмен өрнектейді.

Қазақ халқының рухани құндылықтар жүйесінде жақсының, адамдағы даралықтың тағы бір өлшемі кісілік ұғымы. Және ол адамның жынысына, материалдық байлығының деңгейіне тәуелсіз нәрсе. Қыз Жібек жырында:

Жібектің жайын сұрасаң,

Асып туған атадан

Шаһизада кісі еді.

Кісі сөзінің мағынасы личность ұғымымен тең екендігі айтылып жүр.

Кісі болар баланың

Кісіменен ісі бар.

Кісі болмас баланың

Кісіменен несі бар?

Яғни, кез келген адам кісі бола алмайды. Кісілік адамдағы руханилық пен әлеуметтіктің жоғары деңгейін көрсетеді. Қазақтың дәстүрлі дүниетанымында бұл түсінік ұғым деңгейіне дейін көтерілген деуге болады.

Дәстүрлі қазақ дүниетанымында тұлғалықты, даралықты білдіретін төл категорияларының қатарына «текті» ұғымы да жатады. Осы ұғымды тарата келсек, қазақ халқы тектіліктің бірінші шарты ретінде адам өзінің шыққан тегін білуі тиіс деп санайтынын байқауға болады. «Жеті атасын білмеген ұл жетесіз», «...Тегінді білмес құл едің» сияқты нақыл сөздерінен осыны аңғарамыз.

Екіншіден, бұл қасиетке адамның атасы мен анасы бірдей жауапты саналады, көбіне әкесінен де көрі анасының тегіне қатты мән беріледі. Қазақ түсінігінде елді текті адам билеуі керек. XV ғасырда жаңа құрылған Қазақ ордасының ұраншысы болған Асан Қайғының Жәнібек ханға айтқан мына сөздерінен соны көреміз:

Қатын алдың қарадан,

Айырылдың хандық жорадан,

Ел ұстайтын ұл таппас,

Айрылар ата-мұрадан!

Мұны неге білмейсің? [2,116.]

Бұқар жырау да осы ойды былай өрнектейді:

Жал құйрығы қаба деп,

Жабыдан айғыр салмаңыз!

Қалың малы арзан деп,

Жаман қатын алмаңыз!

Жабыдан айғыр салсаңыз,

Жауға мінер ат тумас.

Жаман қатын алсаңыз,

Топқа кірер ұл тумас.

Жаманнан жақсы туса да,

Жақсыдан жаман туса да,

Тартпай бір қоймас негізге [2,906.].

Бұл туралы Л.Гумилев «Көне түріктер» атты еңбегінде былай дейді: «Егер әйел кіріптар жағдайда болғанның өзінде, Табари оның күйеуіне зор ықпал жасайтынын білдіріп: «...түріктерде күллі істі әйелі арқылы жасатуға болады», – деп жазады. Анасының шыққан тегіне айрықша мән берілген. Мәселен ханзада Төременді тақтан тайдырудың себебі «шешесінің шыққан тегінің төмендігі» болады. Әрине бұл тек желеу, оның саяси жауларының айла-амалы ғана, бірақ сол дәлелінің қызығын қарасаңызшы» [3,71-72 бб.]. Қазақ халқы:

Үйдің жақсы болмағы ағашынан,

Ердің жақсы болмағы нағашыдан, – деп анасының тегіне, Л.Гумилев таңқалғандай, қатты мән берген. Шөже ақын Кемпірбаймен атақты айтысында шешесінің тегін мақтап етіп, былай дейді:

Кемпірбай мен сөйлесем шын емес пе?

Өзіне күпірлік сөз күнә емес пе?

Жайықтың әкем Қаржау ұлы емес пе?

Қазының шешем Жұма қызы емес пе?

Жаралған екеуінен бірдей болып,

Жиені Қазыбектің мен емес пе? [4, 216.]

М.Бұлұтай исламға дейінгі араб қоғамындағы өрескел дәстүрлерге тоқталады. «Мұхакама қабылетінен жұрдай болған адамдар үшін асқан ұятсыздық пен зұлымдық күнделікті, әдеттегі жағдайға айналған-ды... Сондай бұзақы әдеттердің кейбірі қоғамды қалыптастыратұғын ең негізгі институт саналатын жанұя, яғни неке (никах) төңірегінде өрбіген-ді.» деп исламға дейін араб мәдениетінде қалыптасқан некенің жеті түрін қарастырады. «Арабтарда мынадай азған әдет бар еді: хайызы (етеккірі) бітіп, екіқабат емесі анық болған соң, күйеуі өзінің некелі әйелін өзі ұнататұғын дәулетті, ақсүйек біреуге апарып, асылтекті балаға ие болу мақсатымен түнеткізуші еді. Әйелі әлгі адамнан екіқабат болғанға дейін үйіне барып тұруға міндетті еді,...балалы болған жанұя олардың жақсылығын (!) мәңгі есте сақтап, керегін орындайтұғын» [5, 426б.]. Яғни, араб дүниетанымында тектілік тек әкеден беріледі деген түсінік қалыптасқан. Ал түркі дүниетанымында анасының тегіне айрықша мән берілетінін, осы түсінікке Н.Гумилевтың таң қалғанын айтып кеткен болатынбыз. Текті қыз алу қазақтың мұраты десек те артық айтпаймыз.

Бірде Жәнібек хан ғұлама ғалым, шипагерліктен қараузіп шыққан Өтейбойдақ Тілеуқабылұлынан: «Қандай ауруды емдеу қиын?», - деп сұрағанда емші: «Тұқым

қуалайтын ауруды емдеу қиын», – деп жауап береді. «Оның алдын алуға бола ма?» - деген ханның екінші сұрағына Өтейбойдақ: «Болады. Жеті атаға дейін туыс адамдар өзара қыз алыспау керек. Жеті қазақ үшін қасиетті сан, - деген екен. Аты аңызға айналған емшінің айтқанына тоқтаған Жәнібек хан жеті атаға дейін үйленуге тиым салып: «Кімде-кім жеті атаға толмай үйленсе, өлім жазасына кесілсін!» [6,43б.] деген жарлық шығарады. Көшпелі қазақтардың ел билеу заңы Жеті жарғы бойынша да жеті ата ішінде қан араластыру өлімге не ағайындар белгілеген жазаға бұйырылады. М.Қозыбаевтың пікірінше, «тоқсан тоғыз қырылып, тоқсан тоғыз тірілген ол халықтың асыл тұқымын қалай сақтау заңын игерді. Жеті атаға дейін өзара қан араластыруға болмайтынын барша түрік тайпаларының ішінде ең алдымен түсінді» [7, 59б.]. Демек, ата-бабаларымыз дәл қазіргідей ДНК-ны толық зерттемесе де, жақын адамдардың өзара үйленуінен сан алуан дерттің етек алатынын жетік білген.

Отандық этнограф ғалымдар жеті атаға жіктеу, қан тазалығын сақтау, біле білсек, бүкіл жер беті халықтары ішінде тек қазаққа ғана тән салт-дәстүр екенін анықтауда. Бұл жөнінде зерттеушілік ғұмырын қазақтың этнологиясына арнаған белгілі ғалым А.Сейдімбектің пікір-тұжырымы назар аударарлық: «Жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрін ұстанатын қазақтан басқа этностың жер бетінде бар екенін біз біле алмадық... Бұл үрдісті қалыптастыруда олар мейлінше мол өмірлік тәжірибе жинақтап, эмпирикалық жолмен-ақ өздерінің эвгеникалық (тектілікке ұмтылу) зердесін таңқаларлық биікке көтере алған. ...Жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрінің қылдай ауытқымауын әрі қырағылықпен, әрі қаталдықпен қадағалап отырған. Еңлік пен Кебектің, Қалқаман мен Мамырдың аралары төрт-бес ата болғанына карамастан, олардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі елдіктің шырқын бұзатын ауыр қылмысқа баланып, қатал жазаға ұшырайтыны да содан» [8, 170-174бб.]. Түптеп келгенде, жетінші ұрпаққа дейін қыз берісіп, қыз алысуға үзілді-кесілді тыйым салудың арқасында қазақ тұқымның бұзылуынан, тектік-генетикалық қасиеттердің жойылуынан, ұрпақтың азғындауынан сақтандырылған. Бұл салт-дәстүрдің адам дамуының тарихындағы биологиялық және әлеуметтік мәні өте зор.

Үшіншіден, халқының тектілігі жеке адамның кісі болып қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Жеке адам халықтың рухани құндылықтарын бойына қондыра алып, жақсы мен жаманды айыра білсе, «жақсының қадірін

білсе» ғана тектілікке жете алады. Ондайда қазақ: «Өзі болған кісінің тегін сұрап нетесің?» – дейді.

Тектілік – адам бойындағы асыл қасиеттердің парасаттылықтың үлгісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа рухани сабақтастықпен берілуі. Тектілік құбылысы жақсы адамның кездейсоқ қалыптаспайтынын, ата-бабалардан берілетін дүниетанымдық, ділдік, психологиялық, т.б. бейімділіктері болуға тиістілігін көрсетеді. Дегенмен, кез келген адамның әлеуметтік ортада өзін жақсы жағынан көрсете білуге, өзін жетілдіру арқылы белгілі бір қоғамдық дәрежеге жету мүмкіндігі жоққа шығарылмайды. Яғни, тектілік гендік түрде берілетін биологиялық қасиет қана емес. Өзінің жеке басының кемшіліктерімен күреспеген жанға халықтың қырағы көзі өз бағасын беріп отырған. «Қазақ дүниетанымындағы тектілік адамға ата-бабасынан берілетін архетиптер жүйесін, сонымен қатар көргені мен көңілге тоқығанын, халқының жақсы қасиеттерін бойына дарытып, көңіліне қондыра алу қасиетін де қамтитын ұғым деуге болады» [9].

Дүниетанымызда адамның жекелігін білдіретін тағы бір «пенде» деген түсінік бар. «Адамды адамшылық, кісіні кісілік арқылы түсінетініміз сияқты, пендені пендешілік арқылы түсіндіріп көрелік.

... Нәпсі – пендешілік арқылы көрініс тауып отырмақ. Адамшылық болмысында нәпсіні тыю мүмкіндіктері бар, пендешілікте ондай мүмкіндік жоқ. Бұл адамшылық пен пендешіліктің басты айырмашылықтарының бірі. Адамшылық табиғатында Абай айтқан Алланы сүю бар. Пендешілік табиғатында нәпсіні сүюшілік басым.

...Адамшылық табиғатында барға разылық, яғни тәуба санасы бар. Пендешілікте бұл сана жоқ. Тәубасына түскен жан пендешіліктен де арылмақ.

...Пендешіліктің кісілікке қатысы жоқ...Кісілік адамшылықтың ізгі арнадағы көрінісі...Тілімізде кісілікті жанды «азамат» деп атау дәстүрі бар» [10, 138-139бб.]. Ғарифолла Есімнің бұл салыстырмалы талдауларымен келісе отырып, пендешілік ұғымының семантикасы адамның күнделікті күйбең тіршілігімен байланысты болып та келетінін ескерген жөн деп тұжырымдаймыз.

Философиялық лексикамызда қолданылатын бұл ұғымдар мен түсініктердің орыс тілінде анық баламасы жоқ екені өз алдына мәселе. Сондықтан орыс тілінде болсын, басқа тілде болса, бұл қазақ философиясының төл ұғымдары болғандықтан, қазақ тіліндегі нұсқасы қалдырылып, сол тілде тек мағынасы

ашылып, анықтамасы берілгені жөн деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сегизбаев О.А. История казахской философии от первых архаичных представлений древних до философии развитых форм первой половины XX столетия. Алматы: Ғылым, 2001. 472 с.
2. Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Екі томдық. Т.1 /Құраст.: М.Байділдаев, М.Мағауин. Алматы: Жазушы, 1989. 252 б.
3. Гумилев Н. Көне түріктер. Алматы: Білім, 1994. 480 б.
4. Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Екі томдық. Т.2 /Құраст.: М.Байділдаев, М.Мағауин. Алматы: Жазушы, 1989. 247 б.
5. Бұлұтай М. Ата-баба діні? Түркілер неге мұсылман болды? Алматы: Білім, 2000. 504 б.
6. Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян. Араб қарпінен көшіргендер К.Елемес, Д.Мәсімхан. Алматы: Жалын, 1996. 464 б.
7. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 596.
8. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Астана, 2008. 381б.
9. Адаева Г.А. Қазақ дүниетанымындағы тектілік ұғымы//«Қазақстандағы әлеуметтік ғылымдар: даму жағдайы және болашағы» Халықаралық ғылыми-тәж. конф. мат. Астана, 09.11.2016. 44-47бб.
10. Есім Ғарифолла. Адам-зат. Астана: Ақарман, 2008. 382б.

Адаева Гүлнар Аманбекқызы

Лауазымы: философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Пошталық мекен-жайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Қажымұқан көшесі 6/1, 60 п.

Лауазымы: Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры м.а.

Ұялы тел: +7 775 826 37 59

Қазақ дүниетанымындағы адам мәселесі: ұғымдар мен түсініктер

Адаева Гүлнар Аманбекқызы

Должность: кандидат философских наук, и.о.профессора, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева

Почтовый адрес: Индекс 010008, г.Астана, ул. Кажымукана 6/1, кв.60.

сот. тел: +7 775 826 37 59

Проблема человека в мировоззрении казахского народа: понятия и представления

Adayeva Gulnar Amanbekovna

Position: Candidate of Philosophy, associate professor, Eurasian National University L.N. Gumilev

Mailing address: 010008, Republic of Kazakhstan, Astana city, Kajymukan st., 6/1, 60 apartment

Mob. ph: +7 775 826 37 59

The problem of man in the world view of the Kazakh people: concepts and representations